

Ю.В.КУЗЬМЕНКО *

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА В УМОВАХ СУВЕРЕНІЗАЦІЇ УРСР (БЕРЕЗЕНЬ 1990 – СЕРПЕНЬ 1991 рр.)

Аналізуються чинники, які зумовили кризовий стан партійно-державної номенклатури УРСР на початку 1990-х рр. та особливості її функціонування в парламентській і парткомівській площинах. Особливу увагу приділено мотивам, якими керувалися номенклатурні кадри, підтримуючи Декларацію про державний суверенітет та Акт проголошення незалежності України.

Ключові слова: партійно-державна номенклатура, перебудова, вибори, Верховна Рада УРСР, суверенізація, незалежність.

Упродовж усієї радянської доби номенклатура була предметом міфологізації державної пропаганди, яка карбувала у суспільній свідомості уявлення про керівні кадри як «слуг народу», «загальнонародний характер влади», «соціально рівність у Радянському Союзі» тощо. Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. демократично налаштована громадськість на хвилі тотальної критики радянського ладу сформувала стійке ототожнення усіх працівників номенклатури з консервативними бюрократами, противниками реформ і демократії в цілому, тим самим створивши новий міф. Незабаром він утвердився і в науковій думці. Проте таке розуміння партійно-державної номенклатури також є доволі спрощеним, однобічним і відірваним від історичного змісту, адже роль номенклатури в розгортанні процесу суверенізації була не меншою, ніж національно-демократичних сил. Однак мотивація участі двох політичних сил у цьому процесі, безумовно різнилася. Отже, існує потреба зважено й об'єктивно переосмислити місце номенклатури у політичних трансформаціях УРСР на початку 1990-х рр.

У сучасній українській історичній науці висвітлюються лише окремі аспекти проблеми номенклатури УРСР кінця 1980 – початку 1990-х рр. Вивчення діяльності КПУ в цілому та становища компартійної номенклатури УРСР у роки перебудови зокрема розпочалося майже відразу після проголошення незалежності України. Піонером дослідження цього питання можна вважати М.Карабанова, праця якого пронизана гострокритичними оцінками партійного керівництва УРСР¹. Здебільшого судження автора обґрунтовані, проте суттєвими вадами є уявлення про республіканську партійну номенклатуру як про ідейно-організаційну монолітну спільноту, якою на межі 1980 – 1990-х рр. вона вже не була, та недостатня увага до перших осіб ЦК КПУ.

Важливою подією у вітчизняних студіях партійно-державної номенклатури став вихід у 1994 р. монографії В.Литвина, в якій даються більш виважені оцінки номенклатури УРСР. Крізь призму діяльності державних діячів другої

* Кузьменко Юлія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

¹ Карабанов М. Від всевладдя до краху (КПРС–КПУ в 1985–1991 роках). – К., 1993. – С.65.

половини 1980 – першої половини 1990-х рр. автор висвітлює кадрову політику та зміни в партійних і державних органах влади, розкриває причини втрати республіканським партійним керівництвом контролю над ситуацією в УРСР, простежує еволюцію політичної еліти України, аналізує склад «політичного класу» нашої країни першої половини 1990-х рр., приділяючи особливу увагу його номенклатурній складовій².

Діяльності найвищого компартійного органу в УРСР присвячено працю В.Лозицького³. На основі великого масиву архівних документів і матеріалів автор розглядає не лише історію функціонування політбюро ЦК КПУ, але і його персональний склад у різні часи, обов'язки та міжособистісні стосунки. Аналізується ситуація, що склалася після відставки В.Щербицького й особливо в умовах серпневого путчу 1991 р.

Результатом науково-дослідницької діяльності авторського колективу під керівництвом С.Кульчицького в напрямку дослідження історії державного управління стала п'ятитомна праця «Історія державної служби в Україні»⁴. У відповідному розділі аналітичної частини Г.Кривчик та С.Серьогін проаналізували радянську систему управління на останніх етапах її існування. Розглядаючи сутність і хід реформування державного управління в УРСР кінця 1980-х рр. вони значну увагу приділили кадровій політиці та становищу республіканської партійно-державної номенклатури в умовах демократизації суспільно-політичного життя⁵. Основні положення й результати досліджень Г.Кривчика та С.Серьогіна висвітлено також у низці інших праць⁶.

В останні роки проблема номенклатури УРСР активно вивчається на стику гуманітарних наук. Так, фахівці з державного управління та політологи (особливо транзитологи), відчуваючи нестачу емпіричних знань, «дрейфують» у предметне поле історичної науки⁷. Чільне місце в транзитологічних студіях займає проблема формування української еліти, яка знайшла своє відображення у працях І.Голіяд, О.Дащаківської, О.Долженкова, В.Журавського, О.Крюкова, Л.Мандзій, М.Михальченка, І.Овчар, А.Пахарева, Л.Полякової, В.Цветкова⁸. Більшість дослідників вважають беззаперечним існування

² Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с.

³ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К., 2005. – 368 с.

⁴ Історія державної служби в Україні: У 5 т. / Відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; редкол. С.В.Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. – К., 2009. – Т.2. – 512 с.

⁵ Там само. – С.458–459.

⁶ Кривчик Г. Горбачовська перебудова в контексті реформування державного управління в СРСР та УРСР // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. праць. – 2009. – №4. – С.163–177; Його ж. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.; Серьогін С. Влада і державна служба: Історичний аспект. – К., 1999. – 194 с.; Його ж. Державний службовець у відносинах між владою і суспільством. – Дніпропетровськ, 2003. – 45 с.

⁷ Сельцер Д. Политическая трансформация номенклатурной организации власти в России: субрегиональный уровень, 1985–2005 гг.: Автореф. дисс. ... д-ра полит. наук. – Москва, 2007. – С.8.

⁸ Голіяд І. Трансформації еліт в політичних системах України та Естонії [Електронний ресурс]: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=392; Дащаківська О. Номенклатурна олігархія – форма політичної еліти в Україні // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Мат. П Міжнар. наук. конф., Одеса, 24–26 травня 2002 р. / Укл. Л.В.Марголіна. – К., 2003. – С.214–221; Долженков О. Українська номенклатура в суспільно-політичних трансформаціях // Людина і політика. – 2002. – №1. – С.3–8; Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення. – К., 2006. – 252 с.; Мандзій Л. Особливості формування політичної еліти в

генетичного зв'язку між номенклатурою та сучасною політичною елітою, який проявляється не лише в персональному складі українського політикуму, але й у збереженні стилю та методів керівництва, особливостях взаємодії, механізмі ухвалення рішень тощо.

Варто зауважити, що й сучасні українські історики, які вивчають суспільно-політичні трансформації в нашій країні 1980–1990-х рр., дедалі більше залучають політологічний інструментарій і транзитологічний понятійний апарат. Серед таких досліджень можна назвати праці О.Бойка, Д.Видріна і Д.Табачника, Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Литвина, В.Мороко, а також комплексні дослідження «Політична історія України. XX ст.» та «Політична система для України»⁹. Стан сучасної вітчизняної історіографії проблеми засвідчує високу результативність використання методів і прийомів політичної науки для аналізу недавнього минулого України в цілому та транзиту номенклатури в політичну систему зокрема. Нагромадження й осмислення значного масиву інформації про різні аспекти суспільно-політичних трансформацій в УРСР у 1985–1991 рр. є беззаперечним здобутком сучасної української історіографії. Проте партійно-державній номенклатурі як ключовому політичному суб'єкту в новітніх дослідженнях приділена недостатня увага. Вітчизняний науковий доробок не дає цілісного уявлення про особливості становища та про роль номенклатурних кадрів у перебудовчих перетвореннях і процесі суверенізації України.

Напередодні виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів партійно-державна номенклатура опинилася у кризовому стані. По-перше, у 1989 р. комісія ЦК КПРС із питань партійного будівництва та кадрової політики прийняла рішення про ліквідацію «обліково-контрольної номенклатури», що поклато початок руйнуванню структурної організації номенклатури. А скасування ст.6 Конституції СРСР стало нормативно-правовим

Україні // Вісник Львівського університету: Серія «Філософські науки». – 2000. – Вип.2. – С.189–194; *Його ж.* Політична еліта: історія та теорія. – Л., 2009. – 364 с.; *Михальченко М.* Політична еліта України: теорія і практика трансформації. – К., 1999. – 264 с.; *Його ж.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору. – К., 1997. – 176 с.; *Овчар І.* Підсумки та наслідки перебудови в СРСР та їх роль у відновленні української незалежності // Сторінки історії. – 2006. – Вип.22. – С.132–139; *Пахарев А.* Політична еліта. Формальна? Справжня? // Віче. – 1997. – №11 (68). – С.3–14; *Полякова Л.* Аналіз процесу формування політичної еліти в Україні в перехідний період (1989–1993 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С.307–314, 498; *Цветков В.В.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: Політико-правові детермінанти. – К., 2003. – 495 с.

⁹ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – 306 с.; *Його ж.* Україна: від путчу до Пуцці (серпень 1991 – грудень 1991 р.). – Ніжин, 2006. – 215 с.; *Видрін Д.* Україна на порозі XXI ст.: політичний аспект. – К., 1995. – 296 с.; *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – 432 с.; *Кульчицький С.* Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001. – 159 с.; *Його ж.* Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії // Віче. – 1997. – №1. – С.21–31; *Литвин В.* Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). – К., 2001. – 559 с.; *Мороко В.* Реконверсія радянської партійно-господарської номенклатури в політичну систему України (1990–2008 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип.24. – С.245; *Політична історія України. XX століття: У 6 т.* – К., 2003. – Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О.М.Майборода (кер. тому), В.П.Андрущенко, В.К.Баран та ін.; редкол.: І.Ф.Курас (гол.) та ін. – К., 2003. – 696 с.; *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності* / Гол. ред. В.М.Литвин; авт. кол.: О.Г.Аркуша, С.О.Біла, В.Ф.Верстюк та ін. – К., 2008. – 988 с.

оформленням знищення монополії КПРС на владу. Звісно, обидві події хоча і вдарили боляче по радянській номенклатурі, проте не означали її політичну «смерть», адже вона продовжувала залишатися важливим суб'єктом політичного й економічного життя країни.

По-друге, наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. стартували процеси дезінтеграції в КПУ, які зачепили й номенклатурні кола. Для значної частини керівних кадрів республіки незворотною стала втрата віри не лише в гасла перебудови та непохитність авторитету М.Горбачова, але й у комуністичні ідеї. Песимізм у прогнозах на майбутнє та оцінках тодішніх політичних реалій охопив практично всі рівні номенклатурної ієрархії. Слідом за втратою ідейної єдності слідувала поступова дезінтеграція партії та номенклатури як монолітного політичного організму. На початку 1990 р. почала оформлюватися Демократична платформа КПУ, головні ідеї якої спочатку стосувалися проблем демократизації партії та перетворення її на парламентську. У квітні 1990 р. ЦК КПУ видав постанову «Про консолідацію Компартії України та протидію створення у ній фракційних угруповань», однак її виконання зводилося лише до виключення з партії осіб, які були пов'язані з Рухом¹⁰, відповідно подолати розкол у КПУ так і не вдалося.

По-третє, очевидним став розрив між номенклатурою та партійними низами, унаслідок чого КПУ почала втрачати свою традиційну соціальну опору. В оперативній інформації 7-го управління МВС УРСР «Про стан громадської думки» від 4 вересня 1989 р. йшлося: «Більшість робітників та службовців одностайно відзначають, що наші державні діячі, керівники партії своїми діями породжують проблеми, а потім «із завидною уповільненістю», «болісно» шукають шляхи їх вирішення»¹¹. Повселюдне розчарування у владі значною мірою провокувалося економічними негараздами, які ще у 1989 р. штовхали робітників на масові страйки, мітинги тощо. Зусиллями демократичного табору гасла учасників страйків з економічної площини швидко були перенесені у політичну. Відтак, КПУ втрачала основу своєї соціальної бази і змушена була змінювати акценти, посилюючи роботу серед інших прошарків радянського суспільства, зокрема серед молоді та інтелігенції, вага якої у суспільстві за роки перебудови сильно зростає¹².

І, по-четверте, не було взаєморозуміння не лише між номенклатурою та громадськістю, але й між різними щаблями номенклатурної ієрархії. У багатьох обласних, міських, районних і первинних партійних комітетах панувало невдоволення політичною верхівкою СРСР та УРСР, ставилося питання про їхню компетенцію, причини бездіяльності в умовах кризової ситуації¹³. Як наслідок – проблема обміну інформацією між центром та низовими партійними ланками. Головною причиною втрати порозуміння й ефективної взаємодії між різними рівнями номенклатури було порушення мережі патронально-клієнтарних

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2166. – Арк.7.

¹¹ Там само. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.141.

¹² Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.19. – Оп.95. – Спр.8. – Арк.7–8.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2726. – Арк.28; Оп.2. – Спр.1054. – Арк.50.

відносин, розрив неформальних зв'язків у номенклатурному середовищі, унаслідок систематичного оновлення керівних кадрів, що тривало фактично безперервно весь період перебудови і зумовлювало переміщення як по вертикалі, так і по горизонталі.

Таким чином, наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. у номенклатурі УРСР відбувалися процеси, характер яких ставив під загрозу збереження першості в суспільно-політичному житті республіки та подальше її існування. Питання про долю номенклатури значною мірою залежало від результатів виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, що мали відбутися у березні 1990 р. В умовах організаційного оформлення опозиційних демократичних сил, які здобували все більше симпатій в українському суспільстві на тлі стрімкого падіння авторитету КПУ ситуація для номенклатури суттєво ускладнювалася. Відповідно період від вересня 1989 р. до березня 1990 р. став для номенклатури часом запеклої політичної боротьби не стільки за депутатські мандати, скільки за збереження своєї влади в УРСР.

Значного удару по авторитету КПУ завдали «провінційні» революції та масштабні мітинги, що у січні – лютому 1990 р. прокотилися такими містами Української РСР, як Чернігів, Хмельницький, Луцьк, Полтава, Рівне, Львів, Донецьк та ін. Серед головних вимог мітингувальників була відставка компартійного й радянського керівництва, а на адресу партійних комітетів лунали погрози «влаштувати їм румунський варіант», якщо вони самі не зроблять вибір між варіантом НДР і Чехословаччини¹⁴. Питання про політичне становище в республіці розглядалося на лютому (1990 р.) пленумі ЦК КПУ, який оцінив ситуацію як критичну і таку, що загрожує перерости у відкриту громадянську конфронтацію. Підкреслювалося, що якщо раніше учасники мітингів обмежувалися вимогами переобрання секретарів, бюро чи складу партійних комітетів, то тепер вони роблять спроби взагалі відсторонити партійні організації з підприємств¹⁵. Значна частина виступаючих на пленумі висловила думку про необхідність наведення порядку у республіці силовими методами. Однак висунуті пропозиції не були підтримані першим секретарем ЦК КПУ В.Івашком.

Вибори до Верховної Ради УРСР 1990 р. уперше за післявоєнний період мали характер змагальності. Згідно з даними про реєстрацію кандидатів у народні депутати УРСР, кількість претендентів на 450 депутатських мандатів становила 3840 осіб, що засвідчило дотримання проголошеного в республіці принципу альтернативності¹⁶. Лише у 4 виборчих округах із 450 бюлетені містили одну кандидатуру. Однак сутність змагальності полягала не лише в наявності декількох альтернативних кандидатів, але й у тому, що політичні конкуренти мали різне бачення майбутнього України та відповідно пропонували абсолютно відмінні шляхи розвитку.

4 березня 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради, за результатами яких новий депутатський корпус на 85% складався з членів КППС, що на 16,5% більше, ніж у попередньому скликанні. У місцевих радах комуністи

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2725. – Арк.27.

¹⁵ Там само. – Арк.26.

¹⁶ Там само. – Спр.2745. – Арк.29.

становили 51,8%, що на 8 пунктів більше, ніж раніше¹⁷. На думку Г.Кривчика та М.Серьогіна, причинами такої перекопливої перемоги КПУ стало те, що кандидати, які висувалися від опозиційних сил, не мали досвіду участі у виборах, не знали їхньої технології, не могли, на відміну від висуваних від КПРС, скористатися адміністративним ресурсом¹⁸. Однак із цим твердженням можна погодитися лише частково, адже, незважаючи на відсутність досвіду участі у виборах, демократичний блок вів передвиборчу кампанію більш уміло, ніж номенклатурники, здатність більшої частини з яких до прямого спілкування з громадськістю та конструктивних політичних дебатів з опонентами атрофувалася за роки «золотого спокою».

Разом із цим перемога КПУ на виборах виявилася ілюзорною, оскільки, по-перше, членство у КПРС уже перестало бути тим показником, який забезпечував би ідейну єдність комуністів у парламенті, адже монолітність компартійних рядів була зруйнованою. По-друге, незважаючи на всі зусилля, членами місцевих рад так і не стали 80 перших секретарів міськкомів і райкомів КПУ, у тому числі в Донецькій, Івано-Франківській – кожен четвертий, а у Кримській області – кожен п'ятий. Не пройшли до обласних рад і деякі секретарі обкомів. По УРСР було забалотовано майже 90 голів виконкомів міських та районних рад¹⁹. І, по-третє, опоненти КПУ становили значний відсоток переможців виборчих перегонів у Львівській, Івано-Франківській, Харківській, Тернопільській областях. Масштаби поразки партноменклатури у західному регіоні були настільки очевидними, що перший секретар Львівського обкому партії В.Секретарюк визнавав: «Ми повинні зараз зрозуміти – КПУ немає місця в суверенній державі, яку хочуть побудувати політичні керівники нових структур, які прийшли до влади в області». А в листі до першого секретаря ЦК КПУ та генерального секретаря ЦК КПРС лідери обласних парторганізацій скаржилися, що «націоналістичним елементам» удалося захопити абсолютну більшість в обласній, міській і районних радах²⁰.

Хід передвиборчої кампанії та результати виборів показали номенклатурі, наскільки реальна вірогідність втратити владу. Єдиною надійною опорою партійних функціонерів залишилася лише сільська місцевість, де 13 із 14 відповідальних працівників ЦК КПУ були обрані депутатами. Отже, з метою подолання кризи керівництво ЦК КПУ провело чергову кампанію заміни кадрів: із січня по червень 1990 р. було змінено всіх перших секретарів та 80% секретарів обкомів і Київського міськкому, близько 60% перших секретарів міськкомів і райкомів партії²¹.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР дванадцятого скликання вперше почала працювати у парламентському режимі. З цього моменту конфронтація між КПУ та демблоком із мітингово-вуличного простору була перенесена у стіни парламенту. Першим каменем спотикання політичних сил стали вибори

¹⁷ Політична система для України... – С.604.

¹⁸ Нариси історії державної служби в Україні. – К., 2008. – С.504.

¹⁹ Бойко О. Україна в 1985–1991 рр. ... – С.136.

²⁰ Чура В. Львівський обласний компартапарат у виборах до місцевих рад народних депутатів 1990 р. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип.2. – С.88.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1033. – Арк.8.

керівництва Верховної Ради та обрання її керівних органів. 6 червня, після невдалої спроби націонал-демократів затвердити на посаді першого заступника голови Верховної Ради свого представника – І.Юхновського, демократичний блок оприлюднив заяву про свою відмову брати участь у подальших виборах керівництва Верховної Ради і про створення парламентської опозиції – Народної ради на чолі з І.Юхновським. До її складу ввійшло 125 народних депутатів.

Консолідація опозиції змусила вдатися до подібних дій комуністичну більшість, що утворила депутатську групу «За радянську суверенну Україну», осердям якої стала партійно-радянська номенклатура. Слід зазначити, що вона становила фактично три чверті серед комуністичної більшості Верховної Ради УРСР. Зокрема, керівники народного господарства (від міністрів до директорів заводів) – 25,5%, партійні керівники (від ЦК до парткому колгоспу) – 22,3%, керівники виконкомів та начальники відділів/управлінь виконкомів – 12,6%, голови колгоспів – 9,2%, військові – 4,1%, частка науковців, академіків, ректорів вишів становила 8,1%. Однак чисельна перевага не стала гарантом єдності, адже з числа функціонерів КПУ дехто фактично відразу влився до опозиції (наприклад В.Філенко), а серед керівників народного господарства, виконкомів, інженерів та військових спостерігалося прагнення вийти з-під партійного контролю²².

Серед парламентської більшості, як і в ЦК КПУ загалом, гостро постала проблема довіри лідеру. Поступливість новообраного голови Верховної Ради В.Івашка в питанні представництва опозиції в парламентських та урядових структурах (7 з 23 постійних комісій очолили представники Народної ради) викликала гостру критику ортодоксів, серед яких суттєво зросли симпатії до С.Гуренка. Водночас авторитет В.Івашка похитнувся і серед прихильників оновлення партії, коли під час обговорення питання щодо статуту КПУ на червневому (1990 р.) пленумі ЦК КПУ він виступив проти його прийняття, стверджуючи, що це може означати вихід КПУ з КПРС та даватиме поганий приклад іншим республіканським комуністичним партіям. Бездіяльність першого секретаря ЦК КПУ та певний страх перед московським центром ще більше поглиблювали кризу в партії. На думку провідного дослідника політбюро ЦК КПУ В.Лозицького, В.Івашко і сам добре відчував й усвідомлював свою неспроможність керувати партією, у середовищі якої відбувалися неоднозначні процеси. І як тільки настала можливість позбутися посади першого секретаря ЦК КПУ, він негайно скористався нею, роблячи чергову поступку опозиції, яка виступала проти суміщення ним двох крісел (першого секретаря ЦК КПУ та голови Верховної Ради)²³.

Суттєві зміни відбулися і в поглядах номенклатури на державно-правовий статус УРСР. З березня 1990 р., незважаючи на опір консерваторів, доволі стрімко зросли позиції так званих суверен-комуністів, що було викликано наступними обставинами. По-перше, загострення протистояння між М.Горбачовим та Б.Єльциним породило ситуацію двовладдя в Москві. Українська республіканська номенклатура вбачала в першому зрадника корпоративних інтересів, у

²² Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О.Гараня, О.Майбороди. – К., 2000. – С.22.

²³ Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України... – С.115–118.

другому – головного винуватця розвалу партії та дискредитатора номенклатурної системи (у своїй відомій праці Б.Єльцин розкрив багато прикрих таємниць номенклатури²⁴). Відповідно, тепер марно було шукати допомоги у центру, тому чи не єдиний засіб для збереження своїх владних позицій у республіці номенклатура вбачала в переорієнтації на ідеї/гасла суверенітету. Крім того, це дозволяло перехопити політичну ініціативу в опозиції.

По-друге, наприкінці 1989 – на початку 1990 рр., коли субвенції в економіку союзних республік значно скоротилися і розпочалося активне обговорення питань госпрозрахунку та приватної власності, українська номенклатура відчувала наскільки гострою є не лише республіканська, але і її власна потреба в поверненні підприємств та економіки в цілому під контроль місцевої владної верхівки. Лютневий (1990 р.) пленум ЦК КПУ ухвалив постанову про розробку проекту закону про економічну незалежність України та висловився за його розгляд у Верховній Раді УРСР. А на березневому пленумі ЦК КПУ було прийнято резолюцію про політичний та економічний суверенітет України.

І, по-третє, 12 червня 1990 р. Верховна Рада РРФСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет. Згідно з традицією неодмінно дублювати ті нормативно-правові акти, котрі приймалися в Москві, питання про суверенітет УРСР, як ланцюгова реакція, почало активніше обговорюватись і в республіканському парламенті.

28 червня 1990 р. очолювана О.Морозом номенклатура змогла порозумітись з Народною радою, унаслідок чого у Верховній Раді УРСР розпочався розгляд питання про державний суверенітет республіки, але вже 1 липня для участі у роботі ХХVIII з'їзду КПРС до Москви відбула делегація у складі 63 народних депутатів УРСР на чолі з В.Івашком. Це викликало сплеск невдоволення у парламенті, особливо з боку членів Народної ради, і, посилаючись на те, що питання про суверенітет є доленосним для УРСР, В.Чорновіл оприлюднив заяву, в якій вимагалось негайно відкликати всіх депутатів-делегатів з'їзду КПРС для участі у роботі представницького органу республіки. У разі невиконання цієї вимоги ставилося питання про зміну керівництва парламенту. Ідею відкликання підтримали понад 300 депутатів, у тому числі 200 комуністів, що проілюструвало пріоритетність національних інтересів²⁵. Під тиском обставин основна частина делегатів з'їзду (крім В.Івашка, якого було обрано головою редакційної комісії) повернулися до Києва і приступили до роботи у Верховній Раді, проте 11 липня І.Плющ зачитав заяву В.Івашка, датовану 9 липня, про відставку з посади голови Верховної Ради. У день обнародування заяви її автор балотувався на нововведену посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС.

Свій учинок В.Івашко аргументував тим, що не має надійної підтримки серед депутатів-комуністів Верховної Ради та відсутністю розуміння з боку опозиції. Отже, прийняття пропозиції М.Горбачова було результатом усвідомлення власної неспроможності вгамувати пристрасті в українському парламенті

²⁴ *Ельцин Б.* Исповедь на заданную тему: размышления, воспоминания, впечатления... – Москва, 2006. – 239 с.

²⁵ *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр. ... – С.151.

та давало можливість «красиво» залишити дискомфортну для нього посаду. Відставка В.Івашка завдала чергового удару по авторитету керівництва КПУ і була сприйнята комуністичною більшістю як «зрада», значно послабивши фракцію «За радянську суверенну Україну». Проте ухвалення Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України не варто оцінювати як поразку номенклатурних кіл у парламенті. Навпаки, як уже зазначалося, номенклатура не менше за національно-демократичні сили була зацікавлена у прийнятті цього документа. Інше питання – які мотиви спонукали одних та інших до ухвалення декларації.

Після цієї знаменної події парламент повернувся до організаційних питань. 18 липня з 27 кандидатів на посаду голови Верховної Ради було обрано Л.Кравчука, який отримав 239 голосів представників парламентської більшості. Це дало підстави в подальшому називати комуністичну більшість у Верховній Раді «групою 239», а офіційна назва «За радянську суверенну Україну» фактично вийшла з ужитку. Обрання Л.Кравчука стало перемогою номенклатури в українському парламенті.

Водночас партійна номенклатура УРСР продовжувала пожинати плоди реформи політичної системи. 13 квітня 1990 р. вийшла постанова ЦК КПУ «Про вдосконалення структури партійних організацій та апарату партійних комітетів», в якій ішлося про необхідність переходу партійних комітетів на самофінансування, причому 50% партвнесків пропонувалося залишити у первинних парторганізаціях. Це, передусім, тягло за собою суттєве скорочення апаратів обкомів, міськкомів тощо. Так, за підрахунками Вінницького обкому партії, надходження в партбюджет віднині складали лише 2,4 млн руб., а засоби на утримання апарату мали становити 7,8 млн руб., тобто потрібно було скоротити штати партійних комітетів на 73%, а відповідно, у міськкомах та райкомах партії залишалося працювати у середньому по 5–6 відповідальних працівників²⁶. виправдовуючи таке різке скорочення, В.Івашко в доповіді на XXVIII з'їзді КПУ заявив: «В умовах прискореної демократизації суспільного життя об'єктивно відпадає потреба у громіздкій номенклатурі партійних комітетів, необхідності тримати у руках, як говориться, «всіх і вся»²⁷.

Рішення про запровадження госпрозрахунку для обласних партійних комітетів не лише руйнувало кістяк КПУ, що формувався протягом багатьох років, але й ставило апарати партійних комітетів на межу виживання. Зокрема, у Волинському обкомі партії з метою отримання додаткових надходжень для самофінансування автобазою надавалися транспортні послуги населенню, в оренду здавалися кабінети, аудиторії і допоміжні приміщення обкому, міськкому і райкомів партії, організовувалися послуги з ремонту оргтехніки тощо²⁸. Така практика не була винятковою, більшість обкомів вдавалася до таких кроків задля отримання коштів. Звісно, це не сприяло зосередженню зусиль апаратів парткомів на ефективній роботі з виведення КПУ та республіки з кризового стану.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2167. – Арк.1.

²⁷ Там само. – Оп.2. – Спр.1033. – Арк.21.

²⁸ Там само. – Оп.11. – Спр.2167. – Арк.4.

Не припинялася й кадрова лихоманка, яка супроводжувалася не лише персональними перестановками та змінами, але й усвідомленням попередніх помилок. Чергове оновлення апаратів комітетів за рахунок «нестандартно мислячих і необтяжених тягарем минулого» людей у реаліях не давало очікуваного ефекту, оскільки, по-перше, молоде покоління не мало достатнього досвіду роботи на відповідному рівні, до того ж у такій складній ситуації, яка склалася у 1990–1991 рр.; по-друге, для ефективної діяльності будь-якого колективу необхідним є процес взаємного вивчення, налагодження зв'язків, «притирка», що в умовах постійної ротації кадрів було неможливим і, по-третє, люди, які потрапляли на партійні посади, що раніше вважалися престижними, часто розраховували на ті блага, якими активно користувалися їхні попередники ще до недавнього часу. Проте хвиля громадського невдоволення, що обрушилася на номенклатуру у зв'язку з витоками інформації про їхні пільги та привілеї, значно обмежила можливості партійних відповідальних працівників. Недаремно значна частина досвідчених номенклатурників у ході політичної реформи швидко збагнула, що господарське чи радянське крісло у нових політичних умовах принесе більше можливостей, ніж партійне. Нове покоління керівних кадрів, яке було необізнане у тонкощах тіншового життя номенклатури, ймовірно, було розчароване, а відсутність матеріального стимулу закономірно призводила до зниження зацікавленості у результатах праці.

Протягом 1990 р. тривав процес ліквідації номенклатурного механізму управління республікою через реалізацію права призначення кадрів. Однак вище партійне керівництво не бажало позбавлятися можливості впливу на розстановку кадрів у республіці. Так, С.Гуренко на пленумі ЦК КПУ, що відбувся 28 вересня 1990 р. заявив: «Зрозуміло, що успіх справи в будь-якій сфері залежить, насамперед, від людей, яким її доручено. Дехто, посилаючись на скасування горезвісної номенклатури, права контролю за діяльністю адміністрації, робить висновок, що партійні організації взагалі не повинні зараз займатися здійсненням кадрової політики. Так можуть міркувати лише ті, хто по-старому вбачає у кадровій роботі тільки анкети й характеристики, вольове і безапеляційне призначення або увільнення всіх і вся»²⁹.

Проте 5 листопада 1990 р. на засіданні політбюро ЦК КПУ було ухвалене доленосне для номенклатури рішення «Про порядок розгляду кадрових питань у ЦК КПУ», в якому суттєво скорочувався перелік посад, кандидатури на які розглядаються в політбюро і секретаріаті ЦК КПУ обмежувався лише посадами керівників партійних комітетів, видавництв, засобів масової інформації, наукових установ і навчальних закладів, підвідомчих ЦК КПУ³⁰. Прийняття цього рішення означало, що партійні комітети втратили своє головне владне повноваження – призначення кадрів на всі керівні й управлінські посади в УРСР. У компетенції політбюро та секретаріату ЦК КПУ залишалося право розглядати кандидатури лише на 407 посад (51 та 356 посад відповідно)³¹. Головними методами впливу політбюро та секретаріату ЦК КПУ на добір і

²⁹ Там само. – Оп.2. – Спр.1113. – Арк.20.

³⁰ Там само. – Оп.11. – Спр.2200. – Арк.6–8.

³¹ Там само. – Арк.21–26.

розстановку кадрів у республіці ставало виявлення кадрової ініціативи та формування громадської думки в ході підготовки й проведення виборчих кампаній, розгляд пропозицій партійних груп (комфракцій), забезпечення необхідної підтримки рекомендованим кандидатурам.

Таким чином, протягом 1990 – початку 1991 рр. партійна номенклатура УРСР опинилася у кризовому стані: будучи позбавленою свого традиційного права призначати кадри на керівні й управлінські посади в республіці, вона втрачала своє головне функціональне призначення, а разом із ним – тотальний контроль над усіма сферами життя у суспільстві. Скрутне становище ускладнювалося фактичною ліквідацією матеріальної бази парткомів, розвитком мережі патронально-клієнтарних відносин через постійне оновлення кадрового складу, невмінням, а подекуди і небажанням новопризначених відповідальних працівників ефективно працювати.

Наприкінці 1990 р. в іншій площині діяльності номенклатури – парламенті УРСР – її становище також стало доволі хитким. Незважаючи на те, що комуністи-народні депутати становили у Верховній Раді більшість, вони не забезпечували належного впливу на діяльність законодавчого органу республіки. Значна частина депутатів від КПУ виявляла недостатню підготовку до парламентської роботи в умовах багатопартійності та політичного протистояння, вела себе пасивно, не завжди чітко визначала власну позицію з окремих законопроектів. Серйозної шкоди завдавала їй відсутність належної єдності серед народних депутатів-комуністів. 22 з них входило до Народної ради, частина підтримувала Демплатформу, дехто, не входячи у жодні угруповання, практично не підтримував пропозиції, що вносилися комуністичною більшістю. Окрім того, комуністи-депутати, по суті, віддали опозиції керівництво робочими органами Верховної Ради УРСР. Так, зі 109 депутатів, які працювали на постійній роботі в комісіях парламенту, майже 80 були представниками опозиції, активістами партій і політичних угруповань антикомуністичного спрямування.

Непослідовність керівництва парламенту також вносила непорозуміння і розгубленість серед комуністичної більшості та давала можливість опозиції блокувати прийняття рішень. Гостро постала проблема дисципліни в лавах депутатів-комуністів. Низький рівень відповідальності значної частини депутатів зумовлював систематичну відсутність без поважних причин значної кількості депутатів на засіданнях сесії. Нерідко не вистачало кворуму для вирішення питань, що призводило до непередбачених перерв, передчасних закінчень та інших порушень в роботі сесії³².

Партійне керівництво було переконане, що організованості та жорсткій дисципліні в радах комуністам варто повчитися в опозиції. Про це йшлося на жовтневому (1990 р.) засіданні політбюро. Зокрема, В.Масол зауважив, що необхідно, «щоб була така дисципліна, яка сьогодні є у Народній раді. Там голосують наперед. [...] У нас можна прийняти на партійній групі одне рішення, а голосувати усі будуть, як кому прийде у голову... Якщо нас 300, або вже 230 чоловік, але ці 230 є 230, це теж може бути як блокування будь-яких рішень

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2200. – Арк.14–15.

Народної ради, але ми повинні сьогодні приймати рішення – створити групи і кожною керувати, як у Народній раді [...] там сказав Горинь чи Чорновіл, пальця підняв – всі голосують, униз – проти, підняв руку до гори – витягають усі картки. І жорстка дисципліна. Ми сьогодні втратили дисципліну»³³.

Загалом відсутність внутрішньої єдності серед комуністичної більшості була головною проблемою для вищого партійного керівництва УРСР. У жовтні 1990 р. на засіданні політбюро С.Гуренко вказував, що у середині депутатської групи почалися внутрішні роздори та висловлював занепокоєння, «щоб ми не прийшли до другого етапу XXVIII з'їзду перегрізені та лише думаючи, як один одного якомога болісніше вдарити. До цього, боюся, йде справа». Практичні поради, спрямовані на перегрупування комуністичних сил, були розроблені секретарем ЦК КПУ Ю.Єльченком і викладені у доповідній записці «Деякі пропозиції з активізації роботи комуністів у Верховній Раді УРСР». У ній містився план заходів для посилення протидії опозиції та перехоплення в неї політичної ініціативи в республіці. Головним з них Ю.Єльченко вважав централізацію сил комуністичної більшості, жорстке ідейне розмежування (з'ясування «хто є хто») та офіційне оформлення комуністичної фракції³⁴.

У цілому першу половину листопада 1990 р. можна охарактеризувати як час своєрідного контрнаступу консервативних сил. Однак розрив між партійним керівництвом республіки в особі С.Гуренка та парламентською «групою суверен-комуністів» на чолі з Л.Кравчуком ставав дедалі більшим. 19 листопада Б.Єльцин прибув до Києва і підписав договір між Україною та Росією, у результаті чого значно зріс авторитет Л.Кравчука і посилювався політичний вплив суверен-комуністів, натомість ослабли позиції консерваторів на чолі з С.Гуренком³⁵. Розмежування на ортодоксів та суверен-комуністів стало ще більш відчутним, коли в парламенті почалося жваве обговорення проекту нового союзного договору, значна частина положень якого суперечила Декларації про державний суверенітет України. Л.Кравчук заявив, що республіка братиме участь у переговорах про підготовку нового проекту лише на основі декларації, а незабаром, коли постало питання про необхідність вирішення питання про майбутню долю СРСР шляхом всенародного референдуму, він наполіг, щоб одночасно з референдумом відбулося опитування мешканців УРСР стосовно суті майбутнього державного утворення. Отже, населення України мало дати відповіді на два запитання: загальносоюзне «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» та республіканське – «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Така позиція Л.Кравчука зумовила перегрупування в парламенті та зближення з націонал-демократичними силами. Натомість з боку представників консервативної частини номенклатури відчувалося обурення діями голови Верховної Ради³⁶.

³³ Там само. – Спр.2198. – Арк.8–9.

³⁴ Там само. – Спр.2751. – Арк.191.

³⁵ Політична система для України. – С.611.

³⁶ Державний архів Житомирської області. – Ф.П-76. – Оп.38. – Спр.356. – Арк.35.

Слід зауважити, що невдоволення політикою Л.Кравчука висловлювалося деякими депутатами-комуністами та партійними функціонерами ще з вересня – жовтня 1990 р., проте відносини між ним та першим секретарем ЦК КПУ завжди, і навіть під час проведення референдуму, залишалися добрими. Так, С.Гуренко неодноразово захищав Л.Кравчука від нападок обурених депутатів-комуністів на засіданнях політбюро, називаючи його єдиним комуністом у керівництві Верховної Ради УРСР (після того, як І.Плющ виступив з гострою критикою Л.Кравчука у присутності Гориня та І.Юхновського)³⁷ та аргументуючи, що голові Верховної Ради надзвичайно важко працювати у такому розбурханому парламенті, а тому треба допомагати та підтримувати його³⁸.

Результати референдуму (на перше питання «так» відповіли 70,2%, на друге – 80,2% громадян) були сприйняті як прибічниками суверенізації, так і її противниками як перемога. Однак для політичного життя УРСР підсумки голосування по другому питанню виявилися більш вагомими: у Верховній Раді УРСР утворилася нова більшість – суверен-комуністи на чолі з Л.Кравчуком та демократична опозиція³⁹. Відповідно статус парламентської більшості для комуністів остаточно перетворився на номінальний. Найбільші хвилювання консерваторів викликало те, що «депутати з Народної ради, керівники анти-комуністичних партій та політизованих об'єднань намагаються використати результати республіканського опитування 17 березня для відтягування та зриву підписання союзного договору, розпалювання політичної напруги. Почали знову активізуватися розкольницькі сили в самій КППС. Нав'язується поділ комуністів на «консерваторів», «реформаторів», «незалежних», групівщина навколо різноманітних платформ»⁴⁰.

Звісно, геометрія розколу партійно-державної номенклатури не обмежувалася поділом на ортодоксів і суверен-комуністів та була значно складнішою. Так, у червні 1991 р. С.Гуренко констатував, що в КПУ нараховувалося до 10 різноманітних течій і рухів. Окрім того, з початку роботи першої сесії Верховної Ради, тобто з 15 травня 1990 р., сталися помітні зміни у кількісному складі комуністів-народних депутатів і розшарування в їх лавах: 55 осіб з числа обраних комуністів-депутатів були виключені або вибули з партії; частина комуністів із різних причин не увійшла до групи більшості; окремі члени КППС увійшли до Народної ради чи приєдналися до групи «Демократичне відродження України» (складова частина Народної ради). Таким чином, перебуваючи формально в лавах КППС, вони опинилися в опозиції до партії. Аналогічні розмежування спостерігалися і в місцевих радах. Лише в 9 областях – Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій, Чернігівській – жоден із комуністів-народних депутатів не вийшов з партії⁴¹.

Спроба державного перевороту 19–21 серпня 1991 р. спричинила розгубленість і невизначеність у компартійній верхівці УРСР. Традиційне

³⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2198. – Арк.8.

³⁸ Там само. – Спр.2280. – Арк.82.

³⁹ Політична система для України... – С.613.

⁴⁰ ДАДО. – Ф.19. – Оп.96. – Спр.35. – Арк.20.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.1146. – Арк.11–29.

беззастережне виконання вказівок із Москви перетворило партноменклатуру республіки на співучасника подій. Однак політична кон'юнктура та збіг інтересів національно-демократичних сил і «прагматичної» частини номенклатури дозволили Верховній Раді ухвалити 24 серпня 1991 р. Акт проголошення незалежності України. На нашу думку, можна визначити три ключових мотиви, якими вона керувалася, голосуючи за незалежність: по-перше, радянській і господарській номенклатурі стало вкрай не вигідно залишатися під контролем партії, оскільки вона перестала приносити дивіденди, але разом з цим залишалася для них «вездечкою», що не дозволяла перетворитися на повноправних власників. Відтак здобуття Україною незалежності для цієї групи номенклатурних працівників було шансом остаточно позбутися партійного контролю. По-друге, перемога Б. Єльцина однозначно вказувала на те, що у країні розпочнуться ліберально-демократичні перетворення, наслідки яких для партійно-державної номенклатури УРСР були непрогнозованими. І лише вихід республіки зі складу СРСР дозволяв номенклатурним колам утримати ситуацію під своїм контролем та зберегти привілейоване становище у суспільстві. І, по-третє, процес суверенізації давав зрозуміти вищому ешелону номенклатури, що якщо вона не візьме ініціативу у свої руки, то це зробить інша політична сила. Отже, виникала загроза втрати влади. Відтак, Акт проголошення незалежності України став компромісом з обоюстороннім інтересом. Щоправда, інтереси національно-демократичних сил мали здебільшого ідейний характер, натомість колишня номенклатура керувалася цілком прагматичними міркуваннями. Звісно, не можна скидати з рахунків і ту обставину, що сплеск національної свідомості кінця 1980 – початку 1990-х рр. міг зачепити й номенклатурні прошарки.

Таким чином, протягом 1990–1991 рр. номенклатура УРСР, як і КПУ загалом, опинилася у кризовому стані. Якщо реформа політичної системи, проведена М. Горбачовим у СРСР, підірвала основи її функціонування, то реалії політичного життя республіки позбавили номенклатуру колишньої монолітності, вона фактично припинила своє існування як єдина політична сила. Проте частина номенклатури завдяки звільненню від партійних та ідеологічних обмежень, запозиченню національно-демократичної риторики та зближенню з найбільш конформістськими членами опозиції зуміла здійснити успішний транзит до новоутворених владних структур України.

The author analyses the factors responsible for the crisis in the Party-State nomenclature of the USSR at the beginning of 1990s and looks at the peculiarities of the nomenclature work in the Parliament and party committees. Special attention is paid to the motives behind their support of the Declaration of State Sovereignty and Declaration of Independence of Ukraine.

Keywords: party-state nomenclature, perestroika, elections, Verkhovna Rada of Ukraine, sovereignty, independence.

